

PERGE'DEN RAHİP APOLLONIOS'UN ZEUS SOTER'E SÜTUN ADAĞI
COLUMN OFFERING OF THE PRIEST APOLLONIOS TO ZEUS SOTER IN PERGE

ŞENKAL KİLECI*

Öz: Bu makale 2014 yılında Perge kazılarında bulunan yazıtlı ve menekşe damarlı bir sütun üzerinedir. Anadolu'daki menekşe damarlı sütunlar genellikle Synnada mermeri olup Roma İmparatorluğu'na bağlı mermer ocaklarından çıkarılmaktadır. Sekiz satırlık yazıt barındıran bu sütun, rahibi tarafından Zeus Soter'e adanmıştır. Zeus Soter'e ilişkin tapılar çoğunlukla savaş, doğal afet, yıkım, uzun soluklu seyrüseferler zamanında veya kritik zamanlarda gerçekleştirilmektedir. Sütun, hem harf karakteri hem de kentten Synnada mermerine ilişkin başka epigrafik bir veri göz önüne alınarak MS II. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Perge • Adak Yazıtı • Zeus Soter • Sütun • Σπειροκέφαλον • Synnada Mermeri

Abstract: This article introduces an inscribed violet-veined column found during the excavations in Perge in 2014. The violet-veined columns in Anatolia are mostly from Synnada which was a property of Roman Empire. The eight-line Hellenic inscription shows that this is dedicated to Zeus Soter. This god was worshipped mostly during the time of war, natural disaster, catastrophe, before and after the long-termed navigations or at a critical time. Based upon its lettering and an epigraphical evidence about Synnadic marble found in Perge, this column is dated to AD IIth century.

Keywords: Perge • Votive Inscription • Zeus Soter • Column • Speirokephalon • Synnadic Marble

Menekşe rengi damarlı mermerden işlenmiş olan sütun 2014 yılında Batı Sütunlu Caddesi'nin sundaki Güney Sektör T-225 nolu açmada açığa çıkarılmıştır. Söz konusu açma Batı Sütunlu Caddesi'nin suyolunun bittiği nokta ile Caracalla Çeşmesi'nin arasındaki alanı kaplamaktadır (Figs.1-2). Kırık halde açığa çıkarılan sütun birleştirilmiş ve noksan olan *torus* kısmı yeniden yapılmıştır. Üstten tabana doğru genişleyen sütunun üzerinde, tepe noktasından 0.034 m aşağıda başlamak üzere ortalanarak yazılmış sekiz satırlık bir yazıt yer almaktadır. Söz konusu onarımdan anlaşıldığı üzere sütun yazıtın dördüncü satırından kırılmıştır (Fig. 3), ancak yazıt büyük bir zarar almamıştır. Sütunun üst kısmında bir kurşun akıtma deliği bulunmaktadır (Fig. 4).

Fig. 1

Fig. 2

* Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları, Antalya. ☎ 0000-0002-0281-7407 | senkalkileci@gmail.com

Burada sunulan çalışma, Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SBA-2018-3630 no'lu proje kapsamında desteklenmiştir.

Bu çalışmada kullanılan antik kaynakların çevirileri, aksi belirtilmediği sürece, yazar tarafından yapılmıştır.

Fig. 3

Fig. 4

Bulutnu Yeri: Batı Sütunlu Cadde, Güney Sektör, T-225 açması (Figs. 1-2)

Ölçüler: Yükl.: 2.34 m; Çap: 0.365 m (alt); 0.295 m (üst); Harf Yükl.: $\Phi = 0.05$ m; N= 0.03 m

Tarih: MS II. yüzyıl

Δι Σωτήρι·
 ó ιερεὺς
 Ἀπολλ[ω]νιος Ἀρτε-
 4 μιδώρου Ἀπολλω-
 νίου Δουσεως τοὺς
 κείονας σὺν τοῖς
 σπειροκεφαλίοις
 8 ☉· ἀνέθηκεν

Douseus oğlu Apollonios'un torunu, Artemidoros oğlu rahip Apollonios bu sütunları başlık ve kaideleriyle birlikte Zeus Soter'e adayarak dikti.

Str. 1: Yazıtın ilk satırı adağın yapıldığı tanrıya ayrılmıştır. Sütunlar başlık ve kaideleriyle birlikte adı *dativus casus*'ta kazınan Zeus Soter (Ζεὺς Σωτήρ)'e adanmıştır. Perge'de Zeus'e ilişkin bir tapı olduğu daha önceden de bilinmektedir. Ancak *soter epitheton*'u Perge'de ilk kez Zeus ile birlikte görülmektedir. Şimdiye kadar sadece Ζεὺς Μαχαόνιος (IPerge 104) ve Ζεὺς Πολίουχος (IPerge 232) kültürleri belgelenmiştir. Kentte yine Zeus'e adanmış üzerinde Διός (=Zeus'in) yazılı olan bir altar da bulunmaktadır (IPerge 233). Ayrıca İncik Köyü'nde bulunan bir astragal-kehanet metninde (IPerge 207) Ζεὺς Κτήσιος'un (=Kurucu) adı geçmektedir.

Str. 2-5: Yazıtta adı geçen rahibin üç nesil öncesine değin ata soyu belirtilmektedir: Rahip Apollonios'un babası Artemidoros, büyükbabası Apollonios ve büyük-büyükbabası Douseus. Büyük bir ihtimalle, ayrıca bir belirteç de kullanılmaması nedeniyle söz konusu rahip Zeus Soter için görev

yapmaktadır. Bu isimlerden Apollonios ile Artemidoros Perge'de daha önce de kayda geçmiştir¹. Ancak Perge'de daha önce kaydedilmiş olan bu isimler söz konusu aileyle ilişkili değildir. Fakat Apollonios'un rahip olması onun atasoyunun da rahip olabileceğini düşündürmektedir. Rahibin büyük-büyükbabası olan Douseus'in adı ise ilk kez kaydedilmiştir. Bu isim yerel bir ada işaret etmekteyken Artemidoros ve Apollonios adları adları *theophorik*'tirler. Bunlardan Artemidoros, tanrıça Artemis (Ἄρτεμις)'in adı ve Hellence armağan anlamındaki *doron* (δῶρον) kelimelerinden türemiş olup “*Artemis'in armağanı*” demektir. Apollonios ise Hellence “*tanrı Apollon'a ait*” anlamındaki sıfattan türemektedir.

Kentte S. Şahin tarafından 1979 yılında bulunan bir arşitrav bloğu üzerindeki yazıtta [ὁ δαίμα – – ἱερεὺς] διὰ γένους θεῶν Σωτήρ[ι (=soyu boyuca rahip olan *falanca* Theos Soter'e...) ifadesi geçmektedir². S. Şahin, Güney Hamam Palaistra'sının kuzey duvarında devşirme malzeme olarak kullanılan bu arşitravın kentten bilinen Asklepios Soter'e³ ait olabileceğini öne sürmüştür. Bulunan bu yazıt ile birlikte artık *Theos Soter* ifadesinin Zeus'i işaret etme ve arşitrav bloğunu yaptıran kişinin ise bir Zeus rahibi olabileceği ihtimali de olasılık dâhilindedir⁴.

Str.6-7: Yazıtta geçen “*τοὺς κείονας*” ve “*τοῖς σπειροκεφαλίοις*” kelimeleri söz konusu tanrıya adanan mimarî öğeleri açıklamaktadır. *Accusativus pluralis* halde “*τοὺς κείονας*” olarak verilen ὁ κίων sözcüğünün ilk hecesinde yer alan “-ι” harfinin “-ει” *diphthonguna* dönüştüğü görülmektedir⁵. Perge'de daha önce de kaydedilmiş olan bu kelime mimarî bir terim olup “(destekleyici) sütun” anlamına gelmektedir⁶. Diğer bir mimarî terim ise “*σὺν τοῖς σπειροκεφαλίοις*” ifadesinde geçen “*speirokephalion*”dur. Söz konusu bu kelime genellikle *σπειροκέφαλον* şeklinde kullanılırken⁷ burada *diminutivus* [küçültme eki (-ιον) almış *σπειροκεφάλιον*] haliyle kullanıldığı görülmektedir. Hellence *σπείρα* (=kaide) ve *κέφαλον* (=başlık) kelimelerinden oluşturulan bu kelime “*kaide ve başlık*” anlamında kullanılmaktadır⁸. I. Bourtzinakou (2012, 115 no. 595) bu kelimeyi *σπείρα*'nın ilk anlamı olan “kivrımlı, spiral” sözcüğüyle birleştirilip “Spiralkapitell” (volütlü başlık) olarak kullanmıştır. *Σπειροκέφαλον* sözcüğü üzerine yapılan bir dizi çalışmada söz konusu kelimenin Küçük Asya'da kullanıldığı, bu kelimeyi barındıran yazıtların MS yak. 100 yılına tarihlendiği ve sözcüğün muhtemelen taş-ustaları tarafından üretildiği belirtilmektedir (bk. SEG XLVI. 2390). Adak niteliğindeki sütunun uzunluğu dikkate alınınca bu yazıtta kullanılan *diminutivus* formdaki *σπειροκέφαλον* kelimesinden kaide ve başlıkların olağandan daha küçük olduğunun vurgulanmak istendiği anlaşılmaktadır.

Malzeme üzerine: Menekşe damarlı mermerden işlenmiş olan sütunun gövde kısmında yer yer bal ve pembe renkleri bulunmaktadır. Özellikle menekşe damarlı mermer oluşu akla Synnada mer-

¹ Apollonios için bk. *IPerge* 2; 10; 23; 56; 58; 75; 79; 235; 237; 264; 265; 426; *IG XII. 3* 464; *IGUR II. 371*. Artemidoros için bk. *IPerge* 2; 79; 178; 250; 252; 358; 423; 426; 463; *IG IX.1*² 1. 25; *XII.3* 464; *SEG XLVII. 490*.

² *IPerge* 241.

³ Asklepios Soter için bk. *IPerge* 242.

⁴ Bk. aş. *Zeus ve Tanrının Soter Atributu*.

⁵ “-ι”nın “-ει” *diphthonguna* dönüşümü için ayrıca bk. Gignac 1976, 189-191.

⁶ *IPerge* 60. Kelimenin anlamı için ayrıca bk. Cunliffe 1924 s.v. κίων; Bailly 1935, 1095 s.v. κίων.

⁷ *IAph.* 128; 130; 133; *Smyrna* 54; *ISinope* 48; *ISide* 162.

⁸ Liddle – Scott 1996, 1625 s.v. σπείρα; σπειρο-κέφαλον; ayrıca bk. *SEG XLVI. 2390*.

merini getirmektedir⁹. Synnada mermeri zaman zaman Dokimaion ya da Phrygia mermeri olarak da anılmaktadır¹⁰. Strabon (XII. 8. 14), bu tarz mermerler için ἐπέκεινα δ' ἔστι Δοκμία κόμη, καὶ τὸ λατόμιον Συνναδικοῦ λίθου (οὕτω μὲν Ῥωμαῖοι καλοῦσιν, οἱ δ' ἐπιχώριοι Δοκιμίτην καὶ Δοκιμαῖον)... “Ötesinde ise Dokimia köyü ve Synnada mermer ocağı yer alır (Romalılar böyle, yerel halk ise Dokimites ve Dokimaion olarak adlandırır)...” ifadesini kullanmaktadır. Bu bölgede yer alan mermer yatakları imparator mülkü sayılmakta olup çoğunlukla lüks ve iddialı imar projelerinde kullanılmak üzere, Dokimaion'dan ana mermer depolarının bulunduğu yer olan Synnada'ya¹¹; oradan da Apameia → Laodiceia ad Lycum → Tralleis → Miletos veya Ephesos güzergâhını takiben limana ulaştırılıp deniz yoluyla Roma'ya götürülmekteydi¹².

Mermerin Roma dışında Anadolu'da da çeşitli yerlerde¹³ kullanımına rastlanmaktadır. Perge'de Geç Antoninus-Severuslar dönemlerine tarihlenen bir yazıttan, yüklü miktarda Phrygia mermerinin Perge'ye hediye edildiği bilinmektedir¹⁴. Yazıtta geçen ἐπωφελῶς ἐπ[ιμεληθέντα?] | καὶ δωρεᾶς λίθων Φρυγίων τῶν χαρισθέν[των ὑπὸ] | θεοῦ Ἀντωνεῖνου καὶ κατασκευῆς πάντ[ων τῶν] | περὶ τὸ γυμνάσιον καινουργηθέντων ifadesinden, yazıtta yaptığı işler ve hayırhahlığı vesilesiyle onurlandırılan Tib. Cl. Vibianus Tertullus'un, “rahmetli Antoninus tarafından hediye edilen yüklü miktardaki Phrygia mermeri ve *gymnasion* çevresindeki bütün onarım faaliyetleriyle¹⁵ ilgilendiği” anlaşılmaktadır¹⁶. Söz konusu bu ifadeden, mermerin *gymnasion* çevresindeki yapılarda kullanılmış olabileceği düşüncesi çıkarılabilir. S. Şahin'e göre (bk. *IPerge* I s. 227), κατασκευῆς πάντ[ων τῶν] | περὶ τὸ γυμνάσιον ifadesiyle sınırlama duvarı ile hamama giriş sağlayan Severus Propylon'u kastedilmektedir¹⁷. Ancak bu, mermerin başka yerde kullanılmadığı anlamını taşımamaktadır.

Zeus ve Tanrının *Soter* Atributu

Hellen *pantheon*'undaki tek Hint-Avrupa kökenli tanrı olan Ζεύς¹⁸, Olympos tanrılarının en başında gelmektedir. Daha çok, kozmik bir niteliğe sahip olan tanrı adaletin ve düzenin tanrısı olarak görülmektedir. Bu nedenle πατήρ θεῶν καὶ ἀνθρώπων (=tanrılarının ve insanların babası) olarak nitelendirilmektedir¹⁹. Farklı *epitheton* ve *epiklesis*'lerle görülen Zeus, gökyüzü ile doğa olaylarındaki sorumlulukları ve *polis* kurumlarında üstlendiği yetkinlikler nedeniyle diğer Olympos tanrılarından farklılık göstermektedir. MS 20-65 yılları arasında yaşamış olan Stoa filozofu L. Annaeus Cornutus (9) Hellence olarak kaleme aldığı Ἐπιδρομή τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Θεολογίαν Παραδεδομένων (=Hellen Teolojisiyle İlişkili Anlatıların Özeti) isimli kitabında Zeus'un gökyüzü, kent, zafer, adalet vb. kavramlarla doğrudan ilişkili her yetki ve durumla ilgilendiği, herşeyin sebebi ve gözcüsü sıfatı-

⁹ Söz konusu mermerin çeşitleri için bk. Albustanlıoğlu 2000, 37 vd.

¹⁰ Parman 2002, 63; Olshausen 2009, 29-30.

¹¹ Albustanlıoğlu 2000, 6.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Ramsay 1961, 55; Albustanlıoğlu 2000, 48; Takmer 2018, 427, 429.

¹³ Albustanlıoğlu 2000, 103-104; Takmer 2018, 427.

¹⁴ *IPerge* 193, 9-10: καὶ δωρεᾶς λίθων Φρυγίων τῶν χαρισθέν[των ὑπὸ] | θεοῦ Ἀντωνεῖνου. Ayrıca bk. Özdizbay 2008, 222-225; Peker 2012, 199-200.

¹⁵ Κατασκευῆ sözcüğünün onarım anlamında kullanımı için bk. Uzunoglu 2018.

¹⁶ Özdizbay 2008, 224.

¹⁷ Karş. Özdizbay 2008, 224 dn. 158.

¹⁸ Henrichs 2010, 918-921.

¹⁹ Hom. *Il.* I. 544; Corn. 9.

la görev yaptığı, bu nedenle de sayısız isme sahip olduğunu (ἀπεριλήπτων ὄσων ὀνομασιῶν αὐτοῦ τοιούτων οὐσῶν) söylemektedir²⁰. MS 117-181 yılları arasında yaşayan Mysialı P. Aelius Aristides (*orat.* 1) ise Zeus'i şöyle tanımlar:

“Ζεὺς πάντων πατὴρ καὶ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ θεῶν καὶ ἀνθρώπων καὶ ποταμῶν καὶ φυτῶν, καὶ διὰ τοῦτον ὀρώμεν καὶ ἔχομεν ὅποσα ἔχομεν. Οὗτος ἀπάντων εὐεργέτης καὶ ἔφορος καὶ προστάτης, οὗτος πρῶτανις καὶ ἡγεμῶν καὶ ταμίας ὄντων καὶ γιγνομένων ἀπάντων, οὗτος δοτὴρ ἀπάντων, οὗτος ποιητής, οὗτος ἐν μὲν ἐκκλησίαις καὶ δίκαις νίκην δίδους ἀγοραῖος κέκληται, ἐν δὲ μάχαις τροπαῖος, ἐν δὲ νόσοις καὶ πᾶσι καιροῖς βοηθῶν σωτὴρ, οὗτος ἐλευθέριος, οὗτος μελίχιος...”.

“*Zeus herşeyin, gök ve yeryüzünün, tanrıların ve insanların, nehirlerin ve bitkilerin babasıdır; onun sayesinde görürüz ve sahip olduğumuz onca şeye sahibiz. O herşeyin bahşedici, gözeteni, koruyucusudur; var olan ve yaratılan herşeyin yöneticisi, egemeni ve tevzi edeni odur; o herşeyi bahşedendir, o yaratıcıdır; ekklesialarda ve mahkemelerde zafer veren Agoraios olarak adlandırılır; savaşlarda Tropaios (=Zafer getiren), hastalıklarda ve kritik zamanlarda yardım eden Soter (=Kurtarıcı) adıyla anılır, o, Eleutherios (=Özgürlük bahşeden), o, Meilikhios (=Koruyucu)dur...*”.

Perge'de bulunan sütun göz önüne alındığında Zeus'in sahip olduğu sayısız *epitheta*'dan Σωτήρ (*Soter*) bu çalışmanın genel hatlarını oluşturmaktadır. Hellence *masculinum* (=eril) “*soter* (σωτήρ)” ve *femininum* (=dişil) “*soteira* (σώτειρα)” kelimeleri “kurtarıcı” anlamına gelmektedir. Anadolu'da sıkça rastlanan bu *epitheton* epigrafik kaynaklarda çoğunlukla Zeus ile bütünleşmektedir²¹. Onun haricinde Asklepios²², Hermes²³, Demeter²⁴ ve Hygieia²⁵, ayrıca Artemis, Dionysos, Helios, Athena ve Dioskuros lar da bu *epitheton* ile anılmaktadır²⁶. Kimi zaman tanrıların adlarının gizli tutulduğu

²⁰ Zeus'e ait *epitheton* ve *epiklesis*'ler için ayrıca bk. Cook 1914; 1925; 1940; Roscher 1924-1937, 592-671; Akyürek-Şahin 1996; 2006, *passim*; Eraydın 2002, 29-95; Hakman 2012, *passim*; Önder 2013, 19-70.

²¹ *Ephesos* 903; *Erythrai* 61; 82; *Hyllarima* 16; *ICentral Pisidia* 5; *IDidyra* 17; 199; *IKibyra* 78; *IKlaudiu polis* 63; *IKnidos* I 189; *IKyme* 39; *ILaodikeia am Lykos* 21; 62A; *Ilnzik* 1131; 1132; *IMT Aisep/Kad Dere* 1222; *IMT MitilMakestos* 2506; *IMT SuedlTroas* 573; *IPerge* 207; *IPrusias ad Hypium* 62-65; *Klazomenai* 9; *MAMA I*. 6; IV 309; *Metropolis* 26; *Miletos* 308-9; *Milet VI.3* 1245-7; *REG* 1889, 22; *SEG II*. 707; XII. 513; XIII. 497; XIX. 760; XXVII. 730; XXXVI. 1154; XL. 1202; XLI. 1405; LVII. 1477; LVIII. 1424; LIX. 1378; 1406 A.64; LXI. 1242; *Smyrna* 134; *TAM II.1* 1222; *TAM III.1* 34; Sterrett 1888a, 335, 468; 1888b, 79, 56/58; Petersen – von Luschan 1889, 174 no. 224abc; Heberdey – Wilhelm 1896, 32 no. 77; 33 no. 83; *BE* (1950) 200; Bean – Mitford 1964-68, 30 no. 12(b); Bean 1965-67, 18 no. 35; de Hoz 1999, 300 no. 61.58. Dönmez-Öztürk 2012, 68 no. 1; Alten 2015a, 79 no. 3. Ayrıca bk. Farnell 2010, 114; Adak *et al.* 2015, 107 no. 4. Sikke için ayrıca bk. Meadows 2009; Boulay 2009.

²² *IvP II* 65; 69; 96; 246; 264[1]; 264[2]; 290; 296; 312; 340; III 10; 38; 47; 51; 55; 63-64; 66; 70-71; 73-77; 79-81; 83-88; 91-93; 97; 104; 145; 158[1]; 158[2]; 513; *SEG XIII*. 542; XXXIX. 1350; 1501; LIV. 1370; LVII. 1155; *Stratonikeia* 36; Hall 1968, 80 no. 29; Strubbe 1984, 24; *IPessinous* 20; *IPerge* 242; *CIG* 2864; 5616; *MAMA IX* 61; *ISinope* 110; *RECAM II* 127; *Tralles* 39; *IPrusias ad Hypium* 17; *MAMA V Lists I(i)*: 183, 152; Robinson 1905, 306 no. 28; Bosch 1967, 239 no. 180.

²³ *IPerge* 207; *SEG VI*. 795.

²⁴ Sterrett 1888b, 79 no. 56/58; *TAM III.1* 34; *TAM II* 1222; Petersen – von Luschan 1889, 174 no. 224abc.

²⁵ *SEG XXXIX*. 1501; *CIG* 5616; Bosch 1967, 239, no. 180;

²⁶ Zimmermann 2008, 666; Ayrıca Artemis için bk. Paus. I. 40. 2; 44. 4; II. 31. 1; VII. 27. 3; VIII. 30. 10; 39. 5;

epigrafik kaynaklara da rastlamak mümkündür. Bu durumda ya *singularis* θεὸς σωτήρ ya da *pluralis* θεοὶ σωτήρες (veya çekimleri) şeklinde görülmektedir²⁷.

Zeus Soter'e, kentlerin özellikle savaş, felaket ve salgın hastalık zamanlarında, politik anlamdaki bazı kriz durumlarında ve bireysel bazı sorunların giderilmesi hususunda koruyucu bir görev yüklenmiştir²⁸. Daha önce de belirtildiği üzere P. Aelius Aristides'in (*orat.* 1) tanımlamasında buna yönelik bir açıklama mevcuttur: “ἐν δὲ νόσοις καὶ πᾶσι καιροῖς βοηθῶν σωτήρ = *hastalıklarda ve kritik zamanlarda yardım eden kurtarıcı*”. Bu kritik zamanlar antik kaynaklar baz alındığında, Zeus Soter'e edilen duaların, bulunulan adaklar hatta düzenlenen oyunların, ya savaş öncesinde girilecek olan savaştan galip gelmek adına ya çıkılacak uzun soluklu bir sefer öncesinde varılacak noktaya sağsalım varılması adına ya da şiddetli ve yıkıcı bir deprem sonrasında kentin halkıyla birlikte kurtulması adına yapıldığı anlaşılmaktadır. Yine Zeus Soter'in adı savaş sırasında, büyük bir ihtimalle galip gelebilmek adına, karargâhlarda kullanılan parola (σύνθημα) şeklinde de görülmektedir²⁹.

MÖ 406 yılında Atina ile Sparta arasında vuku bulan Arginusai Muharebesi'nden hemen sonra idam cezasına çarptırılan komutan Diomedon (MÖ 450-MÖ 406), son konuşmasında Atinalılara, savaş öncesinde, aralarında Zeus Soter'in de bulunduğu, tanrılara verdikleri sözü hatırlamaları ve adakları yerine getirmelerini söyler:

“Σιωπησάντων δὲ πάντων εἶπεν: ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὰ μὲν περὶ ἡμῶν κυρωθέντα συνενέγκαι τῇ πόλει: τὰς δὲ ὑπὲρ τῆς νίκης εὐχὰς ἐπειδήπερ ἡ τύχη κεκώλυκεν ἡμᾶς ἀποδοῦναι, καλῶς ἔχον ὑμᾶς φροντίσαι, καὶ τῷ Διὶ τῷ Σωτῆρι καὶ Ἀπόλλωνι καὶ ταῖς σεμναῖς θεαῖς ἀπόδοτε: τούτοις γὰρ εὐξάμενοι τοὺς πολεμίους κατεναυμαχήσαμεν” (Diod. XIII. 102. 2).

“Herkes sustuğunda (Diomedon) konuştu: Ey Atinalı yiğitler, bizim hakkımızda kararlaştırılan şeyler kent için faydalı olabilir; mademki zafer için (bulduğumuz) adakları kader yerine getirmemizi engelliyor, sizin (bu adakları) düşünmeniz hayırlı olduğu için, Zeus Soter'e, Apollon'a ve Kutsal Tanrıçalara [=Erinyes'lere] (adaktığımızı) sununuz. Zira bunlara adakta bulunduğumuz için düşmanları deniz savaşında yendik”.

Indus Nehri ağzından Pers Körfezi'ne uzun soluklu sürececek bir sefer peşinde olan ve o sırada Büyük İskender'in Hindistan'daki karargâhında *nauarkhos* (=donanma komutanı) olarak bulunan (MÖ 326-MÖ 324) gezgin “*Nearkhos denize açılmadan önce Zeus Soter'e kurban keser, o* (=Büyük İskender) *da gymnastik müsabakası düzenler*” (Arrian. *Ind.* 21: θύει δὲ καὶ Νεάρχος πρὸ τῆς ἀναγωγῆς Διὶ Σωτῆρι, καὶ Ἀγῶνα ποιεῖ καὶ οὗτος γυμνικόν).

Antigonos'a karşı savaşta galip gelen Seleukos I Nikator, daha önceden danıştığı Didymaion'a³⁰ ve bu vesileyle Miletoslularla kurduğu iyi ilişkilere istinaden MÖ 288/7 yılında Apollon Didymaion Tapınağı'na bir mektup eşliğinde armağanlar göndermiştir. Bu armağanlar *theoi soter*es adına gönderilmiş olup libasyon yapılmasında, emniyetin, refahın ve kentin bekâsının sağlanmasında kullanılması içindir³¹. Arasında ayrıca κέρασ ἐπιγεγραμμένον “Διὶ Σωτῆρι” ἔν, | ὀλκή δραχμαὶ ἑκατὸν

Dionysos için bk. Paus. II. 31. 5. Helios için bk. Paus. VIII. 31. 7. Athena için bk. Paus. VIII. 44. 4.

²⁷ Zimmermann 2008, 666. *St.Pont.* III 211; *Ilasos* 238.

²⁸ Fontenrose 1988, 141; Graf 2017, 242.

²⁹ Ksen. *An.* I. 8. 16; VI. 5. 25; *Kyr.* VII. 1. 10.

³⁰ Appianus'a göre (*Syr.* X. 63) Avrupa'ya geçip geçmemesine dair Didymaion Tapınağı'na danışmıştır.

³¹ *Didyma* 19: ὑμεῖς οὖν, ὅταν παραγέ|νηται, λαβόντες αὐτὰ ἀγαθῆι τύχηι | ἀπόδοτε εἰς τὸ ἱερόν, ἵνα ἔχητε σπένδειν |

ἑβδομήκοντα τρεῖς | τρεῖς ὀβολοί (=üzerinde “Zeus Soter için” yazılı, 173 *drakhmai* 3 *oboloi* ağırlığında bir boynuz/kap) yer almaktadır.

MÖ 238/7 yılında I. Attalos'un ordusu ile Galatlar arasında vuku bulan Kaikos Muharebesi'nde galip gelen Attalos, Pergamon'da Zeus için bir sunak inşası başlatmıştır³². II. Eumenes (MÖ 197-159) zamanında tamamlanan söz konusu bu sunak, I. Attalos'un Galatları yenme zaferi anısına Attalos'a *soter* unvanı verilmesinin ardından Zeus Soter'e atfedilmiştir³³. Böylelikle bu tanrıya ait kült Pergamon kentinde önemli bir yer edinmiştir. Öyle ki Zeus (muhtemelen Tropaios) adına yıllık kutlanan bir bayram düzenlenmiştir³⁴. Soter adına düzenlenen bayramlara *Diisoteria* adı verilmekteydi³⁵ ve bu bayramlarda hatta ziyafet ve festival kapanışlarında üçüncü kadeh Zeus Soter'e (τὸ τρίτον τῶ σωτήρι) kaldırılırdı³⁶. Tanrı bu şekilde, insan hayatının iyi ruhu/tanrısı (ἀγαθὸς δαίμων) ve tüm iyi şeyleri dağıtan olarak nitelendirilmiştir³⁷.

Zeus Sotere ilişkin diğer anlatılar ise onun depremle ilişkili oluşu üzerinedir. MS 115 yılında *Orontes Nehri kıyısındaki Antiokheia* (=Antakya) halkından, yaşanan dokuz büyüklüğündeki³⁸ şiddetli deprem³⁹ sonrasında kurtulanlar depremlerle ilişkilendirilen tanrı Poseidon'a⁴⁰ olan güvenlerini yitirip *Daphne*'de Zeus Soter için bir tapınak inşasında bulunmuşlardır⁴¹:

“Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοῦ θειοτάτου Τραϊανοῦ ἔπαθεν Ἀντιόχεια ἡ μεγάλη ἢ πρὸς Δάφνην τὸ τρίτον αὐτῆς πάθος μῆνι Ἀπελλαίῳ τῷ καὶ δεκεμβρίῳ γ', ἡμέρα α', μετὰ ἀλεκτρούνα, ἔτους χρηματίζοντος ρξδ' κατὰ τοὺς αὐτοὺς Ἀντιοχεῖς, μετὰ δὲ β' ἔτη τῆς παρουσίας τοῦ θειοτάτου βασιλέως Τραϊανοῦ τῆς ἐπὶ τὴν ἀνατολήν. Οἱ δὲ Ἀντιοχεῖς οἱ ἀπομείναντες καὶ ζήσαντες τότε ἱερὸν ἔκτισαν ἐν Δάφνῃ, ἐν ᾧ ἐπέγραψαν, οἱ σωθέντες ἀνέστησαν Διὶ Σωτήρι. Ἐν δὲ τῇ αὐτῇ νυκτὶ ὅτε ἔπαθεν ἡ αὐτὴ Ἀντιόχεια ἡ μεγάλη ἔπαθε τότε καὶ ἡ Ῥόδος πόλις νήσος, οὕσα τῆς Ἐξαπόλεως, ὑπὸ θεομηνίας τὸ δεῦτερον αὐτῆς πάθος” (Mal. *Khron.* XI).

“*Daphne yakınında bulunan Antiokheia Megale, aynı yüce Traianus'un imparatorluğu*

καὶ χρᾶσθαι ὑγιαίνόντων ἡμῶν καὶ εὐτυχοῦν|των καὶ τῆς πόλεως διαμενούσης, ὡς ἐγὼ || βούλομαι καὶ ὑμεῖς.

³² Hansen 1971, 38; Arslan 2000, 81; Üreten 2003, 50; 2004, 189.

³³ Hansen 1971, 38; Arslan 2000, 81; Üreten 2003, 50; Alten 2015b, 20. “Soter” unvanı tanrıların yanı sıra Hellenistik Dönem krallarınca, ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi'nde de imparatorlarca da kullanılmıştır. I. Attalos, söz konusu bu unvanı krallığı Galatlar'dan kurtarması vesilesiyle edinmiştir. *IvPI* 246'da Zeus Soter'in adı açıkça belirtilmiştir: “... παρὰ τὸν τοῦ Διὸς τοῦ Σωτήρος βωμόν...”.

³⁴ *IvPI* 247 col. I. 1-3; Hansen 1971, 35 dn 42.

³⁵ Pergamon'da kutlanan *Diisoteria* için bk. Graf 2017, 242; Pire'de Thargelion ayının 19'u ve Skirophorion ayının 20'si arasında kutlanan aynı festival için bk. Mikalson 1986, 90 dn. 2. Ayrıca bk. Pfister 1927, 1221-1231.

³⁶ Pl. *Ep.* 7; *Khron.* 167a; *Resp.* 583b; Gal. I.17. Bunların ilki Olymposlu Zeus'e ve Olymposlu tanrılara, ikincisi ise kahramanlardır, bk. Adam 1902, 348 s.v. τὸ δὲ τρίτον κτλ. karşı. Peck 1898 s.v. Crater. Ayrıca bk. Suda κ2338 s.v. Κρατήρ; Parker 2015, 74.

Ayrıca bk. Üreten 2003, 50-51; 2004, 190; Larson 2007, 20; Henrichs 2010, 920.

³⁷ Farnell 2010, 61.

³⁸ *AFAD* Veritabanı, s.v. Tarihsel Depremler.

³⁹ Depremin ayrıntılı anlatısı için bk. Cass. Dio LXVIII. 24-25.

⁴⁰ Güney 2015.

⁴¹ Cook 1940, 22.

zamanında, Apellaios ayının ilk gününde yani 13 Aralık'ta, aynı Antiokheialıların takvimine göre 164 yılında, sabah karanlığından sonra⁴², yüce imparator Traianus'un doğuda bulunuşundan iki yıl sonra, üçüncü felaketini yaşadı. Geriye kalan ve yaşayan Antiokheialılar o zaman Daphne'de bir tapınak inşa ettiler; üzerine de şunu yazdılar: 'Kurtulanlar (bu tapınağı) Zeus Soter için diktiler'. Söz konusu Antiokheia Megale'nin (felaketi) yaşadığı aynı gecede, Heksapolis'in (bir parçası) olan ada kenti Rhodos, tanrının gazabından ikinci payını aldı”.

Aynı şekilde MS 177 yılında Smyrna (=İzmir) kenti de on büyüklüğünde⁴³ bir depremle sarsılmıştır. Yakınlarda yaşayan P. Aelius Aristides (*orat.* 25. 318), Zeus Soter'e bir öküz kurban etmesi gerektiğine dair tanrısal bir emir almıştır:

“...τοιούτων δὲ ὄντων ὁ θεὸς κελεύει μοι διατρίβοντι τότε ἐν Σμύρνῃ, μᾶλλον δὲ ἐν τῷ πρὸ τῆς πόλεως χωρίῳ, θῦσαι βούν δημοσίᾳ τῷ Διὶ τῷ σωτήρι...”.

“...bu olanların ardından tanrı, o sırada Smyrna'da vakit geçirirken bana kentin önündeki bölgeden ziyade herkesin gözü önünde Zeus Soter'e bir öküz kurban etmem konusunda emir verdi...”.

Epigrafik belgelere bakıldığında, Zeus Soter'e ilişkin verilere Anadolu'da sık rastlanırken Lykia ve Pamphylia bölgelerinde oldukça az kaynak bulunmaktadır⁴⁴. Yukarıda da bahsedilen Seleukos I Nikator'un Didymaion'a sunduğu armağanlara ilişkin mektubu dışında pekçok yerde altar, altar ve tapınak inşası, sikke ile adaklara rastlamak mümkündür⁴⁵. Bunlar arasında Zeus Soter'in gerek devlet memuriyetlikleri gerekse bazı kişisel durumlar açısından kimliğini tanımlayabilecek bazı hususlar göze çarpmaktadır. Örneğin, iki farklı bölgede birer *agoranomos*'un adak ve şükranına ilişkin yazıt ele geçmiştir. Ionia Bölgesi'ndeki Erythrai kentinde bulunan yazıttan Herodotos adındaki bir vatandaşın, muhtemelen babasından sonra *agoranomos* olması vesilesiyle Zeus Soter'e ve *demos*a kartal heykelleri adadığı (ἀνέθ[ηκε] | τοὺς ἀετοὺς | [Διὶ] Σωτήρι καὶ τῷ Δι[μωι]) öğrenilmektedir⁴⁶. Yine Mysia Bölgesi'nde bir *agoranomos*, muhtemelen yaşadıkları kıtlık veyahut başka bir olay sonrasında, ürünleri ve tahılları için (ὕπερ τῶν | [καρπῶν καὶ] σίτων) hem söz konusu tanrıya hem de Herakles'e şükranlarını sunmuştur⁴⁷. Pergamon'daki bir yazıttan ise Aemilius Sabeinus ve Aemilius Erennianus adındaki iki kişi denizden ve denizde karşılaştıkları barbarlardan sağ salim kurtuldukları için Zeus Soter Asklepios'a şükranlarını sunmuşlardır⁴⁸.

Termessos kentinde ise kayda geçirilen iki epigrafik belge mevcuttur. Bunlardan en erkeni MÖ 240 yılına tarihlendirilmektedir. Termessoslularca alınan bir kararda Lysimakhos oğlu Ptolemaios adına Zeus Soter'e bir sunak inşa edilmesinden bahsedilir. Söz konusu bu sunak *agora*'da herkes tarafından görülebilecek bir yerde inşa edilmiştir. Her yıl Dystros ayının onbirinci gününde tüm vatandaşların ve *paroikoi*'un katılacağı bir törende üç yaşında bir buzağı kurban edilmesi gerektiği ka-

⁴² Hellenice μετὰ ἀλεκτρούνα şeklinde belirtilen zaman ifadesi literal olarak “horozun ötüşünün ardından” anlamına gelmektedir.

⁴³ AFAD Veritabanı, s.v. Tarihsel Depremler.

⁴⁴ SEG II. 707; TAM II 404; Heberdey – Kalinka 1897, 17 no. 54.

⁴⁵ Bk. yuk. dn. 21.

⁴⁶ Erythrai 82; IErythrai 102.

⁴⁷ IMT MittlMakestos 2506.

⁴⁸ IvP III 63; Graf 2017, 243.

rarı da alınmıştır⁴⁹. Diğer kaynak ise Roma İmparatorluk Dönemi'nde Zeus Soter için bir *naos* inşası ve kült heykeli yapımına ilişkindir⁵⁰.

Kaunos'ta bulunan bir sütun gövdesine ait parça üzerinde Διὸς Σωτήρος (=Zeus Soter'in) ifadesi yer almaktadır⁵¹. Bu sütunun buluntu yeri bu makaleye konu olan sütuna ışık tutabilecek niteliktedir. Nitekim Kaunos kentinde ele geçen sütun gövdesine ait bu parça tapınak alanı içerisinde bulunmuştur. Ancak burada sunulan sütun devşirme bir malzeme olarak kullanılmıştır. Zira açığa çıkarıldığı noktadaki yapılarda, özellikle de kentteki suyunun onarımında kullanılan parçaların büyük bir kısmının devşirme olduğu göze çarpmaktadır. Suyolunda bu tarz birçok devşirmeye Geç Antikçağ'da ve Hristiyanlık Dönemi'nde rastlanıldığı, imparator onurlandırma yazıtlarının dahi kanalizasyon kapaklarında kullandığı bilinmektedir. Sütunun buluntu yeri göz önüne alındığında (Figs. 1-2), bir ihtimal de olsa bu suyunun sonundaki anıtsal yapıda veyahut Caracalla Çeşmesi'nde devşirme malzeme olarak kullanıldığı düşünülebilir. Bulunduğu yere tam olarak ne zaman getirildiği bilinmemekle birlikte, yaptıranın rahip olması nedeniyle sütunun Zeus'e ait bir tapınaktan/kutsal alandan getirilmiş olması muhtemeldir. Nitekim kentte MS I-II. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıtta, Asklepios oğlu Thessialı kurucu Makhaon'un *akropolis*'te Zeus Makhaonios adını verdiği bir tapınak yaptırdığı bilinmektedir⁵². Olasılıkla bu tapınağın rahiplerinden olan(?) rahip Apollonios'un kritik bir zaman için veya kentin güvenliği açısından Zeus Soter'e adakta bulunduğu öne sürülebilir.

Sonuç olarak, Zeus Soter'e antik kaynak ve epigrafik anlatılardan yola çıkarak savaş, yıkım, doğal afet gibi kritik zamanlarda, politik ve siyasi durumlarda veyahut uzun soluklu deniz seferleri öncesinde veya sonrasında kurtuluş, güvenli hissetme ve güvende olma hali dürtüsüyle tapıldığı açıktır. Rahibi Apollonios tarafından Zeus Soter'e adanan sütun üzerindeki yazıtta birden fazla sütundan (κεῖονα) bahsedilmektedir. Ancak antik kentte bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalarda bu makaleye konu olan sütuna benzeyen başka bir sütun ya da sütun parçasına rastlanmamıştır. Tertullus'un Phrygia/Synnada mermeri ve *gymnasion* çevresindeki κατασκευή (=onarım faaliyeti) göz önüne alınırsa sütunun en erken MS II. yüzyılda imal edildiği ve yazıldığı kabul edilebilir. Ancak sütunun hangi sebeple Zeus Soter'e adandığı konusu henüz netlik kazanmamıştır. Nitekim, Pamphylia Bölgesi'nin antikçağda bir deprem geçirip geçirmediği konusu belirsiz olup bu konudaki veriler de yetersizdir⁵³. Bölgenin MS 141 yılında gerçekleşen ve sekiz büyüklüğünde⁵⁴ olduğu öne sürülen Lykia depreminden etkilenmiş olma olasılığı düşük de olsa göz önüne alınabilir. Ayrıca bu sütunların ait oldukları yapının veya bahsi geçen tapınağın yangın ya da yıkılma gibi bir tehlike atlattığı olabileceği de öne sürülebilir.

⁴⁹ TAM II 1: ...ιδρύσασθαι ὑ[πὲρ] αὐτοῦ Διὸς Σωτήρι βωμὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐν | [τῶ] ἐπιφανεστάτῳ τόπω[ι] καὶ θύειν κατ' ἐνιαυτ[ὸν] ἐν μηνὶ Δύστρωι τῇ ἐνδεκάτῃ βουῶν τρι[έ]την, συμπορεύεσθαι δὲ πάντας τοὺς π[ο]λλ[ί]τας καὶ τοὺς παροίκους ἐπὶ τὴν θυσίαν...

⁵⁰ SEG LVII. 1477: Διὸς Σωτήρι τὸν ναὸν καὶ τὴν μετάθεσιν τοῦ ν ἀφειδρῦ[μα]τος · τὸ περιπόλιον ἐκ τοῦ ἰδίου ἀπήρτισεν...

⁵¹ *IKaunos* 76. Kyme'deki örnek için bk. *IKyme* 39.

⁵² *IPerge* 104: [κτί]στης | [Μαχ]άων Ἀσκλη|[πι]οῦ Θεσσαλό[ς] | [ἀ]φ' οὗ ἱερὸν Διὸς | Μαχαονίου ἐν τῇ || ἀκροπόλει.

⁵³ Pekman 1989, 50; Demirer 2016, 250.

⁵⁴ *AFAD* Veritabanı, s.v. Tarihsel Depremler.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- App. Syr. (= Appianus, *Syriaka*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Appian, *The Foreign Wars*. Trans. H. White. New York 1899.
- Aristid. *orat.* Aelius Aristides, *Orationes*)
Kullanılan Metin: Aelius Aristides. Ex recensione Guilielmi Dindorfii. Leipzig 1829.
- Arrian. *Ind.* (= Arrianus, *Indika*)
Kullanılan Metin: Arrian, *Arriani Nicomediensis Scripta Minora*. Eds. R. Hercher – A. Eberhard. Leipzig 1885.
- Cass. Dio (= Cassius Dio, *Historiae Romanae*)
Kullanılan Metin: Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae*. Eds. E. Cary & H. B. Foster. London 1914.
- Corn. (= Lucius Annaeus Cornutus, *Ἐπιδρομή τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Θεολογίαν Παραδεδομένων*)
Kullanılan Metin: Cornuti, *Theologiae Graecae Compendium*. Ed. C. Lang. Lipsiae 1881.
- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheka*)
Kullanılan Metin: Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation by C. H. Oldfather. Vol. 4-8. London 1989.
- Gal. (= Galenus)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Galen, *On the Natural Faculties*. Ed. A. J. Brock. Cambridge 1916.
- Hom. *Il.* (= Homeros, *Illias*)
Kullanılan Metin: Homer. *Homeri Opera in five volumes*. Oxford 1920.
- Ksen. *An.* (= Ksenophon, *Anabasis*)
Ksen. *Kyr.* (= Ksenophon, *Kyropaideia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Xenophon. *Xenophon in Seven Volumes*, 3. Ed. C. L. Brownson. Cambridge 1922.
Kullanılan Metin ve Çeviri: Xenophon. *Xenophon in Seven Volumes*, 5 and 6. Ed. W. Miller. Cambridge 1914.
- Mal. *Khron.* (= Malalas, *Khronika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Chronicle of John Malalas*. Trans. E. Jeffreys, M. Jeffreys – R. Scott. Melbourne 1986
- Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece*. With an English Translation by W. H. S. Jones, Litt. D., and H. A. Ormerod, M. A., in 4 Volumes. Cambridge – London 1918.
- Pl. *Ep.* (= Platon, *Epistulae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plato in Twelve Volumes*, Vol. 7 translated by R. G. Bury. Cambridge 1966.
- Pl. *Resp.* (= Platon, *res Publicae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plato in Twelve Volumes*, Vols. 5 & 6 transla-

- ted by P. Shorey. Cambridge 1969.
 (= Platon, *Kharmides*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plato in Twelve Volumes*, Vol. 8 translated by W. R. M. Lamb. Cambridge 1955.
- Pl. *Kharm*
 (= Platon, *Kharmides*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plato in Twelve Volumes*, Vol. 8 translated by W. R. M. Lamb. Cambridge 1955.
- Plin. *Nat.*
 (= G. Plinius Maior, *Naturalis Historiae*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny the Elder, *The Natural History*. Ed. J. Bostock. London 1855.
- Strab.
 (= Strabon, *Geographika*)
 Kullanılan Metin: *Strabonis Geographica*. Ed. A. Meineke. Leipzig 1877.
- Suda
Suda Online: Byzantine Lexicography. Source: <<http://www.stoa.org/sol>>.

Modern Literatür

- Adak *et al.* 2015
 M. Adak, E. N. Akdoğan-Arca – M. Oktan, “Neue Inschriften aus Side”. *Philia* 1 (2015) 89-122.
- Adam 1902
 J. Adam (ed), *The Republic of Plato Volume 2: Books VI-X and Indexes*. Cambridge 2009.
- AFAD Veritabanı
 T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı Deprem Dairesi Başkanlığı.
 Kaynak: <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler#>
- AJA
American Journal of Archaeology.
- Akyürek-Şahin 1996
 N. E. Akyürek, *Zeus Bronton die bildliche repräsentation des groben bauerngottes phrygiens*. Münster 1996.
- Akyürek-Şahin 2006
 N. E. Akyürek-Şahin, *Yazidere (Seyitgazi) Zeus Kutsal Alanı ve Adak Yazıtları*. İstanbul 2006
- Albustanlıoğlu 2000
 T. Albustanlıoğlu, *Dokumeion Antik Mermer Ocağı ve İhracat Potansiyeli*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara 2000.
- Alten 2015a
 E. Alten, “Komana’dan Yeni Yazıtlar”. Eds. B. Erciyas – M. N. Tatbul, *Komana Ortaçağ Yerleşimi*. İstanbul (2015) 75-82.
- Alten 2015b
 E. Alten, *III. Antiokhos’un Hellenistik Krallıklar ve Roma ile Olan İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Antalya 2015.
- Arslan 2000
 M. Arslan, *Galatlar: Antikçağ Anadolu’sunun Savaşçı Kavmi*. İstanbul 2000.
- AS
Anatolian Studies (London).
- Bailly 1935
 A. Bailly, *Le Grand Bailly: Dictionnaire grec-français*. Paris 1935.
- Bean – Mitford 1964-68
 G. E. Bean – T. B. Mitford. *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*. «Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» [DAW], 102. «Ergänzungsbände zu den *Tituli Asiae Minoris*», 3. Vienna 1970.
- Bean 1965-67
 G. E. Bean, *Journeys in Northern Lycia 1965-1967*. «Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» [DAW], 104. «Ergänzungsbände zu den *Tituli Asiae Minoris*», 4. Vienna 1971.
- BNP
Brill’s New Pauly. Eds. H. Cancik – H. Schneider. Boston.
- Bosch 1967
 E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*. «Türk Tarih Kurumu Yayınlarından», Ser. 7, no. 46. Ankara 1967.
- Boulay 2009
 T. Boulay, “Une épiphanie de Zeus Sôter à Clazomènes”. *RN* 165 (2009) 113-127.

- Bourtzinakou 2012 I. Bourtzinakou, *Die Prosopographie von Aphrodisias*. Dissertation. Universität Heidelberg, Philosophischen Fakultät der Ruprecht Karls, Heidelberg 2012.
- CIG *Corpus Inscriptionum Graecarum I-IV. Berlin 1828-1877.*
- Cook 1914 A. B. Cook, *Zeus-A Study in Ancient Religion*. Vol. I. Cambridge 1914.
- Cook 1925 A. B. Cook, *Zeus-A Study in Ancient Religion*. Vol. II. Cambridge 1925.
- Cook 1940 A. B. Cook, *Zeus-A Study in Ancient Religion*. Vol. III (Part I & II). Cambridge 1940.
- Cunliffe 1924 R. J. Cunliffe, *A Lexicon of the Homeric Dialect: Expanded Edition*. Norman 1924.
Source: <http://stephanus.tlg.uci.edu/cunliffe/#eid=5612&context=lsj>
- de Hoz 1999 M. P. de Hoz, *Die lydischen Kulte im Liebt der griechischen Inschriften*. Bonn 1999.
- Demirer 2016 Ü. Demirer, "2013 Yılı Perge Kazılarında Bir Metal Buluntu Grubu". *Cedrus* IV (2016) 243-259.
- Didyma* D. F. McCabe, *Didyma Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1985). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: A. Rehm. *Didyma, II. Die Inschriften*. Berlin 1958.
- Dönmez-Öztürk 2012 F. Dönmez-Öztürk, "Göynük ve Mudurnu'dan Yeni Yazıtlar I". *MJH* II/2 (2012) 67-78.
- Ephesos* D. F. McCabe, *Ephesos Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1991). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: *Die Inschriften von Ephesos*. 8 vols. in 9 parts, with a Supplement. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 11,1-17,4. Bonn 1979-1984. — Vol. Ia, nos. 1-47, ed. H. Wankel (1979); vol. II, nos. 101-599, eds. C. Börker – R. Merkelbach (1980); vol. III, nos. 600-1000, eds. H. Engelmann, D. Knibbe – R. Merkelbach (1980); vol. IV, nos. 1001-1445, eds. H. Engelmann, D. Knibbe – R. Merkelbach (1980); vol. V, nos. 1446-2000, eds. C. Börker – R. Merkelbach (1980); vol. VI, nos. 2001-2958, eds. R. Merkelbach – J. Nollé (1980); vol. VII,1, nos. 3001-3500, and VII,2, nos. 3501-5115, eds. R. Meriç, R. Merkelbach, J. Nollé – S. Şahin (1981), with (VII,1) R. Merkelbach – J. Nollé, *Ad-denda et corrigenda zu den Inschriften von Ephesos I-VII,1 (IK 11,1-17,1)* (1981); vol. VIII,1-2, Indices, eds. H. Engelmann – J. Nollé (1984).
- Eraydın 2002 N. Eraydın, *Phrygia Bölgesindeki Zeus Epitetleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara 2002.
- Erythrai* F. D. McCabe, *Erythrai Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia». *The Institute for Advanced Study*, Princeton (1986). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes (Erythrai): Helmut Engelmann and Reinhold Merkelbach. *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*.
- Farnell 2010 L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*. Vol. I. Cambridge 2010.
- Fontenrose 1988 J. Fontenrose, *Didyma, Apollo's Oracle, Cult, and Companions*. London 1988.
- Gignac 1976 F. T. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine*

- Periods*. Vol. I: Phonology. Milano 1976.
- Graf 2017 F. Graf, "Theoi Soteres". *Archiv Für Religionsgeschichte* 18-19/1 (2017) 239-253.
- Güney 2015 H. Güney, "Poseidon as a God of Earthquake in Roman Asia Minor". *RN* (2015) 293-315.
- Hakman 2012 M. Hakman, *Kapadokya'da Zeus Kültü*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara 2012.
- Hall 1968 A. S. Hall, "Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia". *AS* (1968) 57-92.
- Hansen 1971 E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*. London 1971².
- Heberdey – Kalinka 1897 R. Heberdey – E. Kalinka, *Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, ausgeführt im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. «Kaiserliche [Österreichische] Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» [DAW], 45, 1. Vienna 1897.
- Heberdey – Wilhelm 1896 R. Heberdey – A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien*. «Kaiserliche [Österreichische] Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» [DAW], 44, 6. Vienna 1896.
- Henrichs 2010 A. Henrichs, "Zeus (Ζεύς/*Zeús*, genitive Διός/*Diós*)". *BNP* 15 (2010) 918-926.
- Hyllarima* D. F. McCabe, *Hyllarima Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1991). Packard Humanities Institute CD #7, 1996.
- IAph.* D. F. McCabe, *Aphrodisias Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1991). Packard Humanities Institute CD #7, 1996. — Includes: J.M.R. Cormack, in: William Moir Calder and James Maxwell Ross Cormack. *Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias*. «Monumenta Asiae Minoris Antiqua» [MAMA], 8. Manchester 1962. Pp. 72-160. — Joyce Reynolds. *Aphrodisias and Rome*. «Journal of Roman Studies, Monographs», 1. London 1982. — Charlotte Roueché. *Aphrodisias in Late Antiquity*. «Journal of Roman Studies Monographs», 5. London 1989.
- ICentral Pisidia* G. H. R. Horsley – S. Mitchell, *The Inscriptions of Central Pisidia: Including texts from Kremna, Ariassos, Keraia, Hyia, Panemoteichos, the Sanctuary of Apollo of the Perminoundeis, Sia, Kocaaliler, and the Döşeme Doğazi*. «Inscriptionen griechischer Städte aus Kleinasien», 57. Bonn 2000.
- IDidyma* F. McCabe, *Didyma Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1985). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Albert Rehm. *Didyma, II. Die Inschriften*. Berlin 1958.
- IErythrai* H. Engelmann – R. Merkelbach, *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*. 2 vols. «Inscriptionen griechischer Städte aus Kleinasien», 1-2. Bonn 1972-1973
- IG IX.1²* *Inscriptiones Graecae IX, 1*. 2nd edn., ed. G. Klaffenbach. Berlin 1932-1968. — Fasc. 1, *Inscriptiones Aetoliae* (1932); fasc. 2, *Inscriptiones Acarnaniae* (1957); fasc. 3, *Inscriptiones Locridis occidentalis* (1968).
- IG XII.3* *Inscriptiones Graecae, XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum, 3. Inscriptiones Symes, Teuthussae, Teli, Nisyri, Astypalaeae, Anaphes, Therae et Therasiae, Pholegandri, Meli, Cimoli*, ed. F. Hiller von Gaertringen.

- Berlin 1898. — With: *Inscriptiones Graecae*, XII,3. *Supplementum*, ed. F. Hiller von Gaertringen. Berlin 1904.
- IGUR* L. Moretti, *Inscriptiones graecae urbis Romae*. 4 vols. in 5 parts. Rome 1968-1990.
- IIsos* D. F. McCabe, *Iasos Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton. Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Wolfgang Blümel. *Die Inschriften von Iasos*. 2 vols. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 28,1-2. Bonn 1985.
- Iiznik* S. Şahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*. 2 vols. in 3 parts. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 9 and 10,1-2. Bonn 1979, 1981-1982.
- IKaunos* C. Marek, *Die Inschriften von Kaunos*. «Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte» 55. München 2006.
- IKibyra* T. Corsten, *Die Inschriften von Kibyra, I: Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 60. Bonn 2002. Nos. 1-448.
- IKlaudiu polis* F. Becker-Bertau, *Die Inschriften von Klaudiu Polis*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 31. Bonn 1986.
- IKnidos I* W. Blümel, *Die Inschriften von Knidos I*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» 41. Bonn 1992.
- IKyme* H. Engelmann, *Die Inschriften von Kyme*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 5. Bonn 1976.
- ILaodikeia am Lykos* T. Corsten, *Die Inschriften von Laodikeia am Lykos*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 49. Bonn 1997.
- IMT Aisep/Kad Dere* *Inschriften Mysia & Troas [IMT]*, eds. M. Barth – J. Stauber. Leopold Wenger Institut. Universität München. Version of 25.8.1993 (Ibycus). Packard Humanities Institute CD #7, 1996. — Mysia, «Aisepos & Kadiköy Dere», nos. 1120-1234.
- IMT MittlMakestos* *Inschriften Mysia & Troas [IMT]*, eds. Matthias Barth and Josef Stauber. Leopold Wenger Institut. Universität München. Version of 25.8.1993 (Ibycus). Packard Humanities Institute CD #7, 1996. — Mysia, «Mittlerer Makestos», nos. 2501-2578.
- IMT SuedlTroas* *Inschriften Mysia & Troas [IMT]*. Eds. Matthias Barth and Josef Stauber. Leopold Wenger Institut. Universität München. Version of 25.8.1993 (Ibycus). Packard Humanities Institute CD #7, 1996. — Troas, «Südliche Troas», nos. 401-684 (+ 685-698, unbestimmter Fundort). Includes: Reinhold Merkelbach. *Die Inschriften von Assos*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» 4. Bonn 1976.
- IPerge* S. Şahin, *Die Inschriften von Perge*. 2 vols. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien». 54 and 61. Bonn 1999, 2004. Nos. 1-279, 280-560.
- IPessinous* J. Strubbe, *The Inscriptions of Pessinous*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» 66. Bonn 2005.
- IPrusias ad Hypium* W. Ameling, *Die Inschriften von Prusias ad Hypium*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» 27. Bonn 1985.
- ISide* J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*. 2 vols. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» 27. Bonn 1985.

- echischer Städte aus Kleinasien», 43-44. Bonn 1993, 2001. Nos. 1-69, 70-385.
- ISinope* D. H. French, *The Inscriptions of Sinope*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 64. Bonn 2004.
- IvPI* M. Fränkel, *Die Inschriften von Pergamon 2 vols.* «Altertümer von Pergamon» 8,1-2. Berlin 1890-1895. Vol. 1, nos. 1-250, *Bis zum Ende der Königszeit*.
- IvPII* M. Fränkel, *Die Inschriften von Pergamon. 2 vols.* «Altertümer von Pergamon», 8,1-2. Berlin 1890-1895. Vol. 2, nos. 251-1334, *Römische Zeit*.
- IvPIII* C. Habicht, *Die Inschriften des Asklepieions*. Mit einem Beitrag von Michael Wörle. «Altertümer von Pergamon» 8,3. Berlin 1969.
- Klazomenai* D. F. McCabe, *Klazomenai Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia». *The Institute for Advanced Study*, Princeton (1986). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes (Klazomenai): Helmut Engelmann and Reinhold Merkelbach. *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*. Vol. 2. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» 2. Bonn 1973.
- Larson 2007 J. Larson, *Ancient Greek Cults: A Guide*. New York 2007.
- Liddle – Scott 1996 H. G. Liddle – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*. Oxford 1996.
- MAMA I* W. M. Calder, *Eastern Phrygia*. «*Monumenta Asiae Minoris Antiqua*» [MAMA], 1. Manchester 1928.
- MAMA IV* W. H. Buckler, W. M. Calder – W. K. C. Guthrie. *Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia*. «*Monumenta Asiae Minoris Antiqua*» [MAMA], 4. Manchester 1933.
- MAMA IX* B. Levick, S. Mitchell, J. Potter – Marc Waelkens (eds.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. IX. Monuments from the Aezanitis recorded by C.W.M. Cox, A. Cameron, and J. Cullen*. «*Journal of Roman Studies Monographs*» 4. London 1988.
- MAMA V Lists* C. W. M. Cox – A. Cameron, *Monuments from Dorylaeum et Nacolea*. «*Monumenta Asiae Minoris Antiqua*» [MAMA], 5. Manchester 1937. «*Epigraphic Bibliography and Concordance of the Dorylaeum-Nacolea Area*», pp. 177-188.
- Meadows 2009 A. R. Meadows, “The Hellenistic Silver Coinage of Clazomenae”. Ed. O. Tekin, *Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur*. Istanbul (2009) 247-262.
- Metropolis* D. F. McCabe, *Metropolis Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia». The Institute for Advanced Study, Princeton (1989). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes (Metropolis): Recep Meriç, Reinhold Merkelbach, and Johannes Nollé, *Die Inschriften von Ephesos*, vol. VII,1, nos. 3401-3493. «*Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*», 17,1. Bonn 1981.
- Mikalson 1986 J. D. Mikalson, “Zeus the Father and Heracles the Son in Tragedy”. *Transactions of the American Philological Association* 116 (1986) 89-98.
- Milet VI.3* P. Herrmann, W. Günther – N. Ehrhardt, *Inschriften von Milet*. Teil 3, Inschriften n. 1020-1580. Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, VI, 3. Berlin, New York 2006.
- Miletos* D. F. McCabe, *Miletos Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on

- the Inscriptions of Anatolia». The Institute for Advanced Study, Princeton (1984). Packard Humanities Institute CD #6, 1991.
- Olshausen 2009 E. Olshausen, "Syn(n)ada". *BNP* 14 (2009) 29-30.
- Önder 2013 S. Önder, *Karia'da Zeus Kültü ve Epithetleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2013.
- Özdizbay 2008 A. Özdizbay, *Perge'nin M.S. 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2008.
- Parker 2015 R. Parker, "Public and Private". Eds. R. Raja – J. Rupke, *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*. USA (2015) 71-80.
- Parman 2002 E. Parman, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*. Eskişehir 2002.
- Peck 1898 H. T. Peck, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*. New York 1898.
- Peker 2012 G. Peker, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pamphylia'da Kent Memuriyetleri*. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Antalya 2012.
- Pekman 1989 A. Pekman, *Son Kazı ve Araştırmalar Işığında Perge Tarihi*. Ankara 1989.
- Petersen – von Luschan 1889 E. A. H. Petersen – F. von Luschan. *Reisen im südwestlichen Kleinasien. Vol. II, Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtis*. Vienna 1889.
- Pfister 1927 F. Pfister, "Soteria". *RE* V/2 (1927) 1221-1231.
- Ramsay 1961 W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Çev. M. Pektaş. İstanbul 1961.
- RECAM S. Mitchell, *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor, II: The Ankara District. The Inscriptions of North Galatia*. With the assistance of David French and Jean Greenhalgh. «British Archaeological Reports, International Series», 135. Oxford 1982. [RECAM].
- REG 1889 *Revue des études grecques (Paris)*.
- RN *Revue Numismatique*. 1958 – .
- Robinson 1905 D. M. Robinson, "Greek and Latin Inscriptions from Sinope and Environs". *AJA* 9/3 (1905) 294-333.
- Roscher 1924-1937 W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Band VI. Berlin 1924-1937.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25. Ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41. Eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44. Eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49. Eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H. M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50-. Eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H. M. Strubbe. Amsterdam 2012.
- Smyrna D. F. McCabe, *Smyrna Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia». The Institute for Advanced Study, Princeton (1988). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Georg Petzl. *Die Inschriften von Smyrna*. 2 vols. in 3 parts. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» 23 and 24,1-2. Bonn 1982, 1987 & 1990.
- St.Pont. III J. G. C. Anderson, F. Cumont – H. Grégoire, *Studia Pontica, III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*. Fasc. 1. Brussels 1910.
- Sterrett 1888a J. R. S. Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor* [during the summer of

- 1885]. «Papers of The American School of Classical Studies at Athens» 3, 1884/85. Boston 1888.
- Sterrett 1888b J. R. S. Sterrett, *An Epigraphical Journey in Asia Minor [during the summer of 1884]*. «Papers of the American School of Classical Studies at Athens» 2, 1883/84. Boston 1888.
- Stratonikeia* F. D. McCabe, *Stratonikeia Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia». The Institute for Advanced Study, Princeton. Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Mehmet Çetin Şahin. *Die Inschriften von Stratonikeia*. Vol. II,1. *Lagina, Stratonikeia und Umgebung*, with II,2. *Neue Inschriften und Indices*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» 22,1-2. Bonn 1982, 1990.
- Strubbe 1984 J. H. M. Strubbe, “Descriptive Catalogue and Bibliography of the Inscribed Monuments of Pessinus”. J. Devreker – M. Waelkens, *Les Fouilles de la Rijksuniversiteit te Gent à Pessinonte*. «Dissertationes Archaeologicae Gandenses», 22. Brugge 1984. pp. 216-244.
- Takmer 2018 B. Takmer, “Kotiaion Yazıtları Üzerine Notlar I - Kotiaion Civarında İmparator Azathıları ve İmparator Arazileri”. *Phaselis* IV (2018) 423-445.
- TAM II *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*. Ed. E. Kalinka. 3 fasc. Vienna 1920-1944. Fasc. 1, nos. 1-395, *Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido* (1920); fasc. 2, nos. 396-717, *Regio quae ad Xanthum flumen pertinet praeter Xanthum oppidum* (1930); fasc. 3, nos. 718-1230, *Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem* (1944).
- TAM III.1 *Tituli Asiae Minoris, III. Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti, I. Tituli Termessi et agri Termessensis*. Ed. R. Heberdey. Vienna 1941
- Tralles* D. F. McCabe, *Tralles Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia». The Institute for Advanced Study, Princeton. Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes (Tralleis): Fjodor B. Poljakov. *Die Inschriften von Tralleis und Nysa. Teil I: Die Inschriften von Tralleis*. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 36,1. Bonn 1989.
- Uzunoglu 2018 H. Uzunoglu, “On the Use of “KATAΣKEYAΣEIN” in Building Inscriptions”. *Olba* XXVI (2018) 387-404.
- Üreten 2003 H. Üreten, *Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Üreten 2004 H. Üreten, “Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* XXII/25 (2004) 185-214.
- Zimmermann 2008 K. Zimmermann, “Soter”. *BNP* 13 (2008) 668-669.

